

dr Katarzyna Grabowska

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

tel. (85) 745 74 99

e-mail: kaska_smoktunowicz@gazeta.pl

CERKIEWNOSŁOWIANIZMY LEKSYKALNE W WYBRANYCH LATOPISACH BIAŁORUSKO-LITEWSKICH

STRESZCZENIE

Obiektem analizy w niniejszym artykule są cerkiewnosłowiańskie zapożyczenia leksykalne wyekscerpowane z tekstów dwóch XVI-wiecznych zabytków piśmiennictwa starobiałoruskiego: *Kroniki Supraskiej* oraz *Latopisu Krasieńskich*. W artykule uwzględniono również te wyrazy obce, które poprzez język cerkiewnosłowiański trafiły do języka staroruskiego, jednak genetycznie mogły mieć inne pochodzenie. Na podstawie zebranego materiału zostały wyodrębnione dwa rodzaje zapożyczeń: formalnosemantyczne oraz kalki wyrazowe. W obu latopisach przeważają zapożyczenia leksykalne właściwe, a ich semantyka jest związana głównie ze sferą religijną. Porównanie materiału badawczego wypisanego z *Kroniki Supraskiej* oraz *Latopisu Krasieńskich* pozwala stwierdzić, iż pierwszy zabytek wykazuje silniejszy związek z tradycją cerkiewnosłowiańską. Większość udokumentowanych w nim zapożyczeń pochodzi z najstarszej części będącej kompilacją wcześniejszych latopisów ruskich.

Słowa kluczowe: piśmiennictwo WKL, latopisy białorusko-litewskie, zapożyczenia, cerkiewnosłowianizmy

SUMMARY

Lexical borrowings from Old Church Slavonic in selected Belorussian-Lithuanian Chronicles

This article focuses on the analysis of lexical borrowings from the Old Church Slavonic language excerpted from two 16th-century monuments of Old Belorussian writing: *the Supraśl Chronicle* and *the Krasieńscy Chronicle*. In the article the borrowings which got into the Old Russian language through the Old Church Slavonic language have also been considered, although they could have been of a different provenance. On the basis of the collected data two types of borrowings can be distinguished: structural-semantic and calque. In both chronicles dominate lexical borrowings proper and their semantics is connected mainly with religious matters. The comparison of research material obtained from *the Supraśl Chronicle* and *the Krasieńscy Chronicle* leads to the conclusion that the former demonstrates stronger links with the Old Church Slavonic tradition. Most of its documented borrowings can be found in the oldest part which is a compilation of earlier Ruthenian chronicles.

Key words: the literature of the Grand Duchy of Lithuania, Belorussian-Lithuanian chronicles, borrowings, the Old Church Slavonic Language

Na rozwój rodzimego piśmiennictwa oraz zasób leksyki języka staroruskiego istotny wpływ wywarło przyjęcie chrześcijaństwa z Bizancjum w X wieku i pojawienie się na Rusi staro-cerkiewno-słowiańskich tłumaczeń greckich ksiąg liturgicznych. Język przekładów początkowo był traktowany wyłącznie jako język Cerkwi. Z upływem czasu elementy staro-cerkiewno-słowiańskie zaczęły przenikać do systemu leksykalnego oraz struktury gramatycznej języka staroruskiego. Wzajemne oddziaływanie tych dwóch systemów językowych doprowadziło do uformowania się w literaturze staroruskiej jednego języka literackiego z rozwiniętym wachlarzem stylów¹. W literaturze cerkiewnej dominowały elementy cerkiewnosłowiańskie, natomiast w świeckiej – elementy staroruskiego języka mówionego. W literaturze narracyjnej, do której zaliczane jest latopisarstwo, najwcześniej ujawniły się rezultaty wzajemnego wpływu języków staroruskiego oraz staro-cerkiewno-słowiańskiego².

Znaczącą część zapożyczeń cerkiewnosłowiańskich stanowi leksyka religijna, co jest rzeczą oczywistą ze względu na charakter przekładów, jakich dokonywano w tym języku oraz sferę jego użycia. Język cerkiewnosłowiański wzbogacił słownictwo Słowian Wschodnich o szereg pojęć abstrakcyjnych³ oraz sporą grupę imion chrześcijańskich⁴.

Przedmiotem badań w niniejszym artykule są teksty dwóch zachodnioruskich zabytków piśmiennictwa należących do różnych redakcji latopisów białorusko-litewskich. Pierwszym z nich jest *Kronika Supraska* (1519 r.) zaliczana przez badaczy do I redakcji. Język latopisu wykazuje silny związek z tradycją cerkiewnosłowiańską, zwłaszcza w części ogólnoruskiej będącej kompilacją wcześniejszych kronik ruskich. Drugim utworem poddanym analizie jest *Latopis Krasieńskich*, który swą nazwę zawdzięcza miejscu przechowywania do momentu zaginięcia w czasie II wojny światowej, a mianowicie Bibliotece Krasieńskich w Warszawie⁵. Reprezentuje on II redakcję latopisów białorusko-litewskich. Powstanie zabytków dzieli niewielka różnica w czasie, ponieważ przypuszcza się, iż *Latopis Krasieńskich* został zapisany w połowie XVI wieku⁶.

Celem badań było wyodrębnienie cerkiewnosłowianizmów oraz porównanie częstotliwości ich użycia w obu zabytkach.

¹ А.И. Ефимов, *История русского литературного языка*, Москва 1967, s. 34.

² В.М. Русанівський, *Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов*, Київ 1985, s. 19.

³ Л.И. Рахманова, В.Н. Суздальцева, *Современный русский язык. Лексика. Фразеология. Морфология*, Москва 2010, s. 166.

⁴ Н.А. Петровский, *Словарь русских личных имен*, Москва 1980, s. 10.

⁵ Н.Н. Улащик (red.), *Полное собрание русских летописей*, Москва 1980, т. XXXV, s. 10.

⁶ В.А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў*, Мінск 1969, s. 137.

Za zapożyczenia leksykalne przyjmuje się wszystkie jednostki leksykalne powstałe w wyniku oddziaływania języka cerkiewnosłowiańskiego na język analizowanych latopisów. Takie ujęcie terminu sprawia, że obejmuje on zarówno zapożyczenia formalnosemantyczne (leksykalne właściwe), jak również kalki wyrazowe (strukturalne) oraz kalki semantyczne⁷. Zgodnie z podejściem leksykalistycznym, językiem zapożyczenia jest język, który stanowi bezpośrednie źródło przejścia wyrazu obcego, nawet jeżeli genetycznie ma on inne pochodzenie⁸. Takie podejście do zapożyczeń niejednokrotnie przysparza pewnych trudności związanych z określeniem bezpośredniego źródła, z którego dany wyraz trafił do języka staroruskiego. W swej pracy starałam się uwzględnić wyrazy, w których język źródłowy jest jednoznacznie sprecyzowany w słownikach etymologicznych. Słowa wzbudzające wątpliwości zostały omówione odrębnie.

W pierwszej kolejności rozpatrzone zostaną zapożyczenia formalnosemantyczne, następnie kalki semantyczne. Z tekstów analizowanych zabytków nie wyekscerpowano kalk strukturalnych.

1. Zapożyczenia formalnosemantyczne

Wiele zapożyczeń formalnosemantycznych wyodrębnionych w tej grupie stanowią kalki greckich wyrazów, które poprzez cerkiewnosłowiańskie medium przeszły do języka staroruskiego. Mniejsza liczba zapożyczeń jest słownictwem cerkiewnosłowiańskim. W pierwszej kolejności chciałabym przytoczyć przykłady pożyczek powtarzających się w obu analizowanych latopisach wraz z ich kontekstem źródłowym: *владыка – кров брата моего въпиеть к тобѣ, владыко* (20S)⁹, *отпусти смоленского владыку Герасима во Царьград на митрополию* (73vS), *князь вѣликыи Витовт собрал тогды вси владыкы Литовское земли* (85K); *въстокъ – кладези, яже суть за тобою на востоце* (17S); *которыи земли на востоцѣ* (86K); *занже, зань же – 'dlatego, że', 'ponieważ', занже тогда бяше во ординьских странах* (61S), *того неть, зань же со мною гораздо живеть* (91S); *того нет межси нас, заню ж Якгало живеть со мною горазд* (74vK); *заню ж ужо у князя вѣликого Витовта болияя сила тогды собралася была* (77vK); *Крещение – 'Święto Chrztu Pańskiego', 'sakra-*

⁷ H. Karaś, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa 1996, s. 47.

⁸ B. Walczak, *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, „Polszczyzna północno-wschodnia”, Białystok 1999, T. 2., s. 80; H. Milejowska, *Польские заимствования в русском литературном языке XV–XVIII веков*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej”, Warszawa 1984, s. 16.

⁹ Numeracja stron jest zgodna z numeracją podaną w *Полном собрании русских летописей*, t. XXXV, w którym zostały wydrukowane oba latopisy. Litera S przy numeracji oznacza, iż cytat został zaczerpnięty z *Kroniki Supraskiej*, zaś K – z *Latopisu Krasieńskich*.

ment chrztu', а у Вилни былъ на Крещение (71S), канонъ канона Крещения, в субботу (103S), наречены во светомъ крещени Иоан (103S); итобы принял крещенье старого Рима (78K), и там в ловах розболелся на канун крещеня (81vK); **паки** – и отпустив дружину, паки поиде к нимъ (11S), на ту же зиму ноября месяца паки приходи Олгирдь к Волоку (45vS); князь пак ('z kolei') Кернус не мел сынов (66vK), князь пак великыи Витовт такеж у великои милости были з Якаилом (73vK); **пророкъ** – бог же по Давыда пророка слову сотвори (99vS); бог поможеть по пророка Давыдову слову (79K).

Zdecydowana większość zapożyczeń tej grupy pojawia się wyłącznie w *Kronice Supraskiej*. Są to następujące jednostki leksykalne: **абие** 'natychmiast, niezwłocznie' – и абие из головы змия вкуси Олега (10vS), они же абие имъше и ограбиша, и приведоша ю на Москву (61S); **азъ** – азъ есми князь, а се есть сынъ Люриков Игор (7vS), не азъ убо начал избывати, но он; азъ того убохся, приходх на се (14S); **алчьба** – во среду и в пятокъ пребываше во алчьбъ (28vS); **божъствъныи** – владыка Семион того дни соверши божественую литоргию во светеи Софи (68vS); **владычьство** – митрополить Фегнасть благослови владыку Данила на владычьство во Суздаль (40S); **Воздвижение** – 'Święto Podwyższenia Krzyża Świętego', священа бысть церкви святая София на Воздвижене (21vS); а по Воздвижени поъха митрополить на Москву (72S); **икона** – иде кров от иконы святыя Богородици (63S), на Москъву приходила святая тая икона месяца августа 15 (66vS); **истина** – да се истыньна будетъ, то и поистине великъ бог хрестяньскы (18S); **исцелити** – 'uleczyć', аще хоцещи избыти болезни сея, въскоре крестися, аще ли ни, то не имаещи исцелити (17vS), и исцели у гроба святого Петра (68S); **литоръгъня** – владыка Семион того дни соверши божественую литоргию (68vS); **литоргися**¹⁰ – 'celebrować nabożeństwo' митрополить Фегнасть (...) литоргися великыи четвертокъ (40S); **мощи** – 'relikwie', Володимер же поима (...) мощи святого Климента (18S), Грекы же (...) нача погрузяти чесны крестъ со моцями во мори (21S); **невъиглас** – 'poganin, człowiek nieoświecony', сеи же невъиглас наконецъ обрѣте спасение (16vS); **попущение** – Божим попущениемъ придоша с восточьныя страны безъбожъны татарове (21vS), по божию попущению князь великыи Витовтъ умышливъшии ему по своему хотению (67vS); **праведныи** – 'pobożny, sprawiedliwy', кров брата моего въпиетъ к тобѣ, владыко, и мъсти кров праведного сего (20S); **преосвященныи** – 'przewielebny', поиде во орду преосвященны митрополить Фегнасть (38vS); **преставитися** – 'umrzeć', месяца мая (...) преставися князь вилики Дмитреи Ивановичь (52S), преставишася

¹⁰ Imiesłów utworzony od bezokolicznika *литоргисати, литургисати*, por. M. Fasmer, *Этимологический словарь русского языка*, Москва 2004, Т. 2., s. 503–504.; А. Преображенский, *Этимологический словарь русского языка*, Москва 1910–1914, Т. 1, s. 458.

во Володимеричи, князь Ярослав и потомь князь Василеи (72S); **престоль** – ‘tron’, cerk. ‘stół ofiarny’, бѣ бо всему хитрь и седе в добрых днех и на отчемь престоль (25vS), написав 3 жребей на престоль во имя Самьсона (67S); **прозвигтерь** – се слышавши царие ради быша (...) и посласта ю к Володимеру, и сановники некия, и прозвигтери (17vS); **святитель** – ‘archijerej’, и видя святителя плачущесе и молящесе (70S); **священникъ** – ‘kapłan’, и понесоса на главах его священники, поюще пѣсни отходные (103S); **скыма** – ‘najwyższy stopień życia zakonnego w Cerkwi związany z surową ascezą; szata zakonna tychże mnichów’, приставися князь велики [Иван] Даниловичь в чернцех и во скыме марта 31 (37vS); **совѣтъ** – козяне же совѣтъ сотвориша не вдатися Батюю (26vS); **сѣборныи** – ‘przymiotnik odnoszący się do rzeczownika сѣборъ’, пристави святеи Богородици сѣборнои 4 верхы и позолоти (4vS), заложена бысть церкви на Москве святая Богородица соборная (36S); **сѣвершити** – совершень бысть град Киев (21S), владыка Семион того дни соверши божественую литоргию (68vS); **Христовъ** – патриархъ же Калист поменул слово Христово (41S); **чадо** – князь великыи воземь мирь на многа лѣта и отпусти Корѣадову чадъ (39vS).

Część **zapożyczeń formalnosemantycznych** wyekscerpowanych z tekstów obu latopisów stanowią wyrazy będące najczęściej w scs **kalkami słowotwórczymi** z języka greckiego. Zapożyczenia tego typu zazwyczaj oznaczały pojęcia abstrakcyjne, dla których nie istniały odpowiedniki w języku rodzimym. Ich cechą charakterystyczną była powtarzalność pierwszego komponentu w wyrazie złożonym, który najczęściej zaczynał się od: *благо-, бого-, добро-, досто-, зло-, сче-*¹¹. Pierwszą część wyrazu złożonego mogły stanowić tematy rzeczowników, przymiotników, zaimków, przysłówków, rzadziej czasowników¹². W roli drugiego komponentu mogły występować zarówno imienne części mowy, jak i czasowniki. Na gruncie wschodniosłowiańskim zaczęły powstawać rodzime wyrazy tworzone na wzór cerkiewnosłowiańskich zapożyczeń greckich kalk. W związku z tym wyodrębnienie zapożyczeń w omawianej grupie wyrazów jest nieraz bardzo trudne¹³.

Poniżej zostały przytoczone wybrane przykłady takich zapożyczeń wyekscerpowanych z tekstów *Kroniki Supraskiej* oraz (mniej licznych) *Latopisu Krasieńskich* wraz z ich kontekstem źródłowym: **благověрьныи** – ‘wyznający prawdziwą wiarę’, *наслѣдникъ благаověрному царю Костентину* (3S), *при благаověрномъ великомъ князи Дмитреи Ивановичь* (52vS); **Благовещение** –

¹¹ Л.Г. Самотик, *Лексика современного языка. Учебное пособие*, Москва 2012, s. 398.

¹² С.А. Аверина, *Сложные слова в языке XII в.*, [w:] В.В. Колесов (red.), *Древнерусский язык домонгольской поры*, Ленинград 1991, s. 168.

¹³ Ibidem.

тогда уползну снегъ в Новегороде за святымъ Благовещеньемъ (45S), тогда былъ Благовещение в понедѣлекъ (66vS); **благословение** – Володимир же поима (...) собѣ на благословение (18vS), послаше во Царьгородъ благословения просити (39S); **благословити** – онъ же не благослови его (39S); **благословѣяти** – и тако нача владыка благословѣяти на вси страны крестомъ (70S); **боголюбивыи** – первое святую Богородицу боголюбивы Юревич Долгоруки (3vS); **Богородица** – священа бысть церкви святая Богородица (21S), иде кров от иконы святыя Богородицы (63S); до святое Богородицы Печерское (81vK); **богоугодно** – и живяше богоугодно, во среду и в пятокъ пребываше во алчбѣ (28vS); **Богословъ** – на память святого апостола Иаона Богуслова (4S); **единовѣренъ** – и с нами единовѣренъ будещи (17S); **единомысленикъ** – Олегъ поверга свою землю и побезжалъ со (...) единомысленными своими (50S), Мамаи же, то видевъ, и побезжѣ со единомысленики своими (50vS); **кровопролитие** – не хотя кровопролития видети во хрестянехъ (70S), нача Свѣтослав думати со смоленскыми бояри на хрестянское кровопролитие (98vS), и кровопролитья в людехъ жомоитскихъ от нихъ много стало (71vK); **крѣпкодушнѣ** – бежаше люди во городъ, потомъ крѣпкодушнѣ (26vS); **мясопустнѣ** – в суботу мясопустную и начаша нарежати лѣсы (23vS); **православнѣи** – храбрость показаша по православнои вѣри (49vS); **прѣлюбодѣецъ** – другое же Владимиръ заляже ю не по кряку¹⁴, прѣлюбодѣецъ бо бѣ (15vS); **христоменимыи** – и много многжество христоменимыхъ людей безъ числа от остра меча падоша (49vS); **христолюбивыи** – поиде князь великии Андрѣи христолюбивы в градъ Вѣлодимиръ (3vS); **чадолюбивыи** – яко отецъ чадолюбивъ (25vS).

Na podstawie przytoczonych przykładów można stwierdzić, iż w roli pierwszego komponentu najczęściej pojawiają się tematy: *благ*¹⁵, *бог*-, *един*-, *кров*-, *христ*-. Najwyższą frekwencję w omawianej grupie wykazują przymiotniki i rzeczowniki.

W przypadku części zapożyczeń nie zostało jednoznacznie ustalone bezpośrednie źródło¹⁶, z którego przeszły one do języka staroruskiego. Powołując się na *Большой словарь иностранных слов*¹⁷ można do tej grupy zaliczyć następujące jednostki leksykalne: *ангелъ* – мнози бо видиша ангели (20vS), *апостолъ* – рече апостоломъ своимъ (41S); *архиепискупъ* – крестився Володимиръ и взя у Фотия (...) к Новугороду архиепискупа Якима (19S); *архимандритъ* –

¹⁴ Tak w latopisie.

¹⁵ Jak zauważa R.M. Cejtlin, wyrazy złożone na *благ*- stanowiły najliczniejszą grupę w języku scs, por.: P.M. Цейтлин, *Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв.*, Москва 1977, s. 219.

¹⁶ Niektóre słowniki etymologiczne podają jako bezpośrednie źródło zapożyczenia język grecki.

¹⁷ А.Н. Булыко, *Большой словарь иностранных слов*, Москва 2011.

митрополитъ Фегнасть постави Алексѣя архимандрѣта (...) епископа во Волѣдиме (40vS), тогда был с ними священныи митрополит Куприян со многими владыками и со архимандриты (80K); **дьяволъ** – но бог не дастъ дьяволу радости (19S); **дияконъ** – в недѣлю 2-ю поста, марта 15, поставися Самьсона во дьяконы (68S); **епискупъ, епископъ** – той же зимы приставися Олексеи, епископ суздальскыи (44vS), **игуменъ** – основана бысть церкви Печерская игуменомъ Федосиемъ (21vS), тогда был с ними священныи митрополит Куприян со многими (...) игумены (80K); **канонъ** – ‘przeddzień’, во Волидемери приѣхалъ волторѣникъ, в канон Рожества Христова (70vS), разболелся на канун крещеня (81vK); **кумѣръ** – и постави кумѣра Перуна над рекою Волховомъ (16S); **монастырь** – воеваше татарове около Киева и манастырь Почерѣскыи пограбиша и пожгоша (68vS), девич монастырь уверх реки Полоты от града у полумили, третию церков на Белници святых Бориса и Глѣба манастырь (68K); **митрополитъ**¹⁸ – и взя у Фотия патриарха первого митрополита и Киеву Леоня (19S), держал намѣсницѣство от митрополита у святое Софѣи (81vK); **пасха** – по пасце на друго недели во вѣторокъ (46vS), **патриархъ**¹⁹ – ‘najwyższy rangą duchowny Cerkwi, głowa Cerkwi Prawosławnej’, поставленъ патриарѣхомъ Матфеимъ при цари Мануиле (64S); **протодияконъ** – той же зимы приехали от митрополита 2 протодиякона (47vS).

W kilku przypadkach obok staro-cerkiewno-słowiańskich pożyczek w zabytkach pojawiają się wyrazy staroruskie (lub wcześniejsze zapożyczenia z innych języków) o podobnym lub zbliżonym znaczeniu, por.: **абие/скоро (вѣскоре)**: *потомъ же скоро поехалъ ко князю Александру (29vS), он же (...) вѣскоре приѣха к нему (78vS); преставитися/умѣрѣти*: *того жь лѣта умре князь великы литовѣскыи Олгирдъ (47vS); чада/дети*: *а княгиню его и дети его отпустиша (58S)*. W *Latopisie Krasieńskich* pojawiają się w podobnej sytuacji wyłącznie rodzime jednostki leksykalne, por.: *тому ж Давлад-Бердею немного царѣствовавши на царствѣ и умреть (87K), потом пак князь великыи Ольгирд умер (73vK), вмер не маючи детеи (66K), а вчинил болвана на образ ее (69vK)*.

Należy przypuszczać, iż nowy kalendarz z nazwami miesięcy przejętymi z greki przywędrował na Ruś razem z księgami liturgicznymi²⁰. W analizowanych zabytkach nie zostały odnotowane nazwy miesięcy słowiańskiego pochodzenia, co może świadczyć o dominującej roli kalendarza cerkiewnego z jego sposobem przedstawiania dat, por.: *приде изо орѣды князь Василя Дмитреевичь*

¹⁸ W zabytku udokumentowane zostały derywowane od niego przymiotniki dzierzawcze: *митрополично слову (65), на митрополициемъ дворе (103), на митрополичии двор (81vK)*.

¹⁹ Od niego derywowany przymiotnik *патриаршии (41S)*.

²⁰ Л.В. Вялкина, *Славянские названия месяцев*, [w:] Р. И. Аванесов (red.), *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*. 1970, Москва 1972, s. 271–272.

от цара Тактомоша генваря 19 (52vS), приеха в Новгород месяца апреля во 16 день (68vS), бысть имь бои месяца декабря в 8 день (74S).

Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa na Rusi pojawiły się imiona pochodzenia łacińskiego, greckiego, hebrajskiego, arabskiego związane z kalendarzem liturgicznym. Są to imiona należące do kanonu cerkiewnego i według tradycji nadawane zgodnie z imieniem świętego, którego pamięć była czczona w dniu narodzin dziecka²¹. Wiele zapożyczonych imion udokumentowanych w tekstach latopisów dokumentuje zmiany związane z ich adaptacją na gruncie wschodniosłowiańskim²². W analizowanych zabytkach obok form cerkiewnych (np. *Александръ* (27vS), *Мария* (64K), *Михаилъ* (5vS), *Феодоръ* (65vS, 80vK)) pojawiają się również imiona w wersji ludowej²³, w których do najczęstszym zmian będących wynikiem adaptacji należy zaliczyć:

- a) zmianę nagłosowej samogłoski, np. *Якимъ* (19S), *Олехъ*²⁴ (41vS), *Ондръ* (66S, 84vK), *Яковъ* (73vS, 87K), *Анофреи* (85S), *Огрифина* (41vS), *Олена* (45vS);
- b) uproszczenie grupy samogłosek w imieniu i/lub zamiana samogłoski w rdzeniu, np.: *Федор* (36S, 89K), *Семень* (37vS, 70K), *Фегнасть* (40S), *Савостиянъ* (65vS), *Федотъ* (67S), *Федосии* (103S, 81vK);
- c) zamiana końcowego *-ии* w imionach męskich na *-еи*: *Дмѣтреи*/*Дмитреи* (4S, 70vK), *Афанасеи* (8vS), *Дементѣи* (40vS), *Василеи* (44S, 82K), *Сергеи* (46vS), *Григореи*(55vS), *Анофреи* (85S);
- d) obecność w imionach męskich sufiksu *-ко*, paradygmatycznego *-о*²⁵, np.: *Михалко* (4S), *Михаило* (33S, 89K), *Алксандро* (36vS), *Данило* (64vS), *Олксандро* (82vK), *Степанко* (69vS);
- e) opuszczenie nagłosowej samogłoski, np.: *Настасъ* (18S), *Настасья* (38vS);
- f) pojawienie się wstawek w rdzeniu imienia, np.: *Иванъ* (41S, 89K), *Геворгеи* (68S).

Omówione wyżej zapożyczenia można podzielić na kilka grup semantycznych o zróżnicowanej liczebności:

- a) nazwy osób duchownych oraz funkcji w administracji cerkiewnej i klasztornej: *архиепискупъ*, *архимандритъ*, *епископъ*, *игуменъ*, *митрополитъ*, *патриархъ*, *святитель*, *священникъ*;

²¹ Н.А. Петровский, *Словарь русских...*, s. 6.

²² А.П. Пасхалов, *Удивительная этимология*, Москва 2007, s. 28.

²³ Wszystkie formy imion przytoczonych w artykule zostały sprawdzone w następujących słownikach: А.В. Суперанская, *Современный словарь личных имен*, Москва 2005, Н.А. Петровский, *Словарь русских...*, А.П. Пасхалов, *Удивительная...*

²⁴ Więcej o przechodzeniu nagłosowego *A-* w *O-* w imionach własnych: M. Malec, *Imiona chrześcijańskie średniowiecznej Polsce*, Kraków 1994, s. 27.

²⁵ L. Citko, *„Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego*, Białystok 2006, s. 93.

- b) nazwy pojęć, zwyczajów i obrzędów religijnych: *дияволъ, кумтърь, литоръгътя, манастырь, моци, скыма*;
- c) pojęcia związane z kalendarzem liturgicznym: *апрель, декабрь, Крещение, пасха*;
- d) chrześcijańskie imiona własne: *Александръ, Дмитреи, Олена, Яковъ*.

2. Kalki semantyczne

Kolejną grupą zapożyczeń udokumentowanych w zabytkach są **kalki wyrazowe (semantyczne)**, które obejmują przede wszystkim wyrazy o semantyce religijnej, związanej z chrześcijaństwem. Można przypuszczać, że liczba leksemów staro-cerkiewno-słowiańskich należących do omawianej grupy była niewielka.

W analizowanych zabytkach zostały wyodrębnione następujące kalki semantyczne:

блудъ 'cudzołóstwo' – *и бѣ не сътъ блудомъ, приводя к собѣ мужеския жены и девици рястляя* (16S);

богъ – *ино преблагыи бог не хотя смерти грѣшьникомъ* (15vS), *то же бысть богу мерзко зрѣти* (98vS), *по востанию из мертвыхъ вступил на небо и сел на правици бога отца* (64K), *и поможе бог великому князю Скиргайлу* (70K);

господь – *и весь народ нача презывати: «Господи, помилуй»* (70S);

господънии – *на память святого Якова, брата господня* (73S), *месяца октября на святого Якова, брата господня* (87K);

грехъ – *и бысть ему во грехъ неисцелень* (63S), *того жь лета попущениемъ божиимъ неких, грехъ ради наших* (54S);

овъца 'chrześcijanin' – *зѣло убо хваляся на христяны и на овъцы Христовы паствы* (55S);

служба 'nabożeństwo' – *на празникъ в город²⁶ божественя службы* (71vS);

(от)служити 'celebrować nabożeństwo' – *а епископи служааше над ним* (62vS); *и отслуживъ обедню* (65S)

*спасъ*²⁷ – *положена бысть во церкви святого Спаса на Москве* (38vS), *вчинил церков каменую в Полоцку святое Софии, другую святого Спаса* (68K)

Ponadto w *Latopisie Krasieńskich* poświadczony został przykład *постричься 'odbyć postrzyżyny, przywdziać suknie zakonne'* – *и пострыглася в черници у святого Спаса в монастыри* (68K)

²⁶ Так в *latopisie*.

²⁷ Пор. Г.М. Дьяченко, *Полный церковно-славянский словарь*, Москва 1900 (Репринт: Г.М. Дьяченко, *Полный церковно-славянский словарь*, Москва 1993), s. 648.

Analizowane latopisy dokumentują przede wszystkim zapożyczenia formalnosemantyczne, które mają zazwyczaj pochodzenie greckie, zaś język staro-cerkiewno-słowiański był pośrednikiem w ich dotarciu na ziemie ruskie. Wiele słów, które pod wpływem religii chrześcijańskiej przyjęło nowe, nieznanie wcześniej Słowianom znaczenie, można odnaleźć w tekstach obu zabytków. Należy podkreślić, iż przeprowadzona powyżej analiza zapożyczeń cerkiewnosłowiańskich w tekstach *Kroniki Supraskiej* oraz *Latopisu Krasieńskich* dowodzi, iż język pierwszego zabytku wykazuje silny związek z tradycją piśmienniczą. Nieco późniejszy chronologicznie latopis poświadcza zdecydowanie mniej pożyczek cerkiewnosłowiańskich. Porównanie tekstów *Kroniki Supraskiej* oraz *Latopisu Krasieńskich* pozwoliło ujawnić szereg cerkiewizmów, które występują wyłącznie we wcześniejszym zabytku.

Ze względu na kompilowany charakter *Kronika Supraska* jest zabytkiem niejednorodnym pod względem językowym. Najstarsza część, powstała w wyniku połączenia fragmentów staroruskich latopisów wykazuje niezwykle silny związek z tradycją cerkiewnosłowiańską. Większość przytoczonych przeze mnie zapożyczeń pochodzi z pierwszej, najstarszej części latopisu. W pozostałych częściach, wspólnych dla obu zabytków (*Latopis wielkich książąt litewskich*, *Opowieść o Podolu* oraz *Pochwała Witolda*), obecność elementów cerkiewnosłowiańskich nie jest już tak wyraźna. Również *Kronika wielkiego księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* wchodząca w skład II redakcji posiada znikomą ilość zapożyczeń cerkiewnosłowiańskich.

Bibliografia

- Аверина С.А., *Сложные слова в языке XII в.*, [w:] В.В. Колесов (red.), *Древнерусский язык домонгольской поры*, Ленинград 1991.
- Булыко А.Н., *Большой словарь иностранных слов*, Москва 2011.
- Вялкина Л.В., *Славянские названия месяцев*, [w:] Р. И. Аванесов (red.), *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1970*, Москва 1972, s. 265–279.
- Дьяченко Г.М., *Полный церковно-славянский словарь*, Москва 1900 (Репринт: Г.М. Дьяченко, *Полный церковно-славянский словарь*, Москва 1993).
- Ефимов А.И., *История русского литературного языка*, Москва 1967.
- Пасхалов А.П., *Удивительная этимология*, Москва 2007.
- Петровский Н.А., *Словарь русских личных имен*, Москва 1980.
- Преображенский А., *Этимологический словарь русского языка*, Москва 1910–1914.
- Рахманова Л.И., Суздальцева В.Н., *Современный русский язык. Лексика. Фразеология. Морфология*, Москва 2010.

- Русанівський В.М., *Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов*, Київ 1985.
- Самотик Л.Г., *Лексика современного языка. Учебное пособие*, Москва 2012.
- Суперанская А.В., *Современный словарь личных имен*, Москва 2005,
- Улащик Н.Н. (red.), *Полное собрание русских летописей*, Москва 1980, т. XXXV.
- Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, Москва 2004.
- Цейтлин Р.М., *Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв.*, Москва 1977.
- Чамярыцкі В.А., *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў*, Мінск 1969.
- Citko L. „Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok 2006.
- Karaś H., *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa 1996.
- Malec M., *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków 1994.
- Milejkowska H., *Польские заимствования в русском литературном языке XV–XVIII веков*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej”, Warszawa 1984.
- Walczak B., *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, „Polszczyzna północno-wschodnia”, Białystok 1999, T. 2.